

Психлікарня як метафора тоталітаризму

Лариса Іванишина

«БожеВільні».

Автори сценарію Ксенія Заставська, Олександр Гласенко, режисер Денис Тарасов, оператор Євгеній Кирей, консультант – лікар-психіатр Семен Глузман.

Продюсери: Валерія Іваненко, Артем Колюбаєв, Тарас Босак. В ролях: Костянтин Темляк, Ірма Вітовська, Сергій Калантай, Остап Ступка, Віталій Салій, Наталія Бабенко, Андрій Мостренко, Павло Костіцин, Сергій Кисіль, Анастасія Пустовіт, Дмитро Олійник, Євген Черников, Олег Стефан, Артем Мартинішин, Олесь Каціон, Олег Стальчук, Віктор Жданов.

ТОВ «Спільна перемога продакшн», Film.ua Group, Національна кінематека України, Mountain Bear Production за підтримки Держкіно. Україна, 2023.

Костянтин Темляк у фільмі «БожеВільні». Режисер Денис Тарасов. Україна, 2023.

*«Фільм як послання про біль минулого покоління, як нагадування теперішньому...»
(відеук з мережі)*

В Україні з'явився нетиповий фільм – не про бомжів, не про старшокласників і не про лікарів. «БожеВільні» – це фільм про каральну психіатрію. Що це означає – краще, звісно, не знати. Але автори вирішили відкрити очі глядачам, далеким від цієї проблеми минулого, і показати, як вона функціонувала в СРСР.

Поширення вона набула в брежнєвські часи «застою», коли радянський союз підписав Гельсінську угоду про захист прав людини, а це означало, що країна не може ув'язнювати громадян за політичні погляди. Тому дисидентам або давали кримінальні вироки, або ставили вигаданий діагноз «млявоплинна шизофренія», симптомами якого вважалося неприйняття існуючого державного ладу, критичне ставлення до нього, і запроторювали у психіатричні спецлікарні. Після розпаду СРСР було надруковано спогади і свідчення «пацієнтів», серед яких – генерал-майор Петро Григоренко, який піддав сумніву діяльність влади, за що його арештували, та бойові заслуги не дозволяли його ув'язнювати, тому оголосили божевільним і піддали примусовому лікуванню. Потім випустили, він продовжував правозахисну діяльність, і його арештували вдруге. На Заході піднялася хвиля на захист Григоренка. У 1974 році його випустили, він поїхав у США, оскільки потребував операції, а тим часом у рідній країні його позбавили громадянства. Жертвою примусової каральної психіатрії був і математик Леонід Плющ, який також згодом виїхав за кордон.

Йосип Зісельс у своєму дослідженні зазначає: «1976 р. на Заході вийшла книга Саші Подрабінека “Каральна медицина”. Звісно, був великий скандал, адже він детально описував використання психіатрії з політичною метою.

Тоді ще Захід не володів повною інформацією, але багато прізвищ вже були відомі. У кінці книги наведений перелік жертв каральної психіатрії – 200 імен, котрий мав назву “Білий список”. А ще був “Чорний список” – лікарі-каратели, що займалися цією брудною, кривавою справою. Тут понад 100 прізвищ, переважно з Інституту ім. Сербського в Москві, але також і з різних міських та обласних лікарень, імена тих психіатрів, котрі працювали на прийомі, – саме вони розпочинали цю каральну дорогу, в яку відправляли людину явно для того, щоб вона вже не повернулась. І, на жаль, жоден із них не засуджений»¹.

Фільм «БожеВільні» не про Григоренка і не про інших іменитих дисидентів, котрих мордували, але яким вдалося вижити й написати та видати свідчення про ці жахливі катівні. Він про людину, далеку від політики, але яка має власні переконання і не зраджує нікого заради власної вигоди. Твір став важливим нагадуванням про методи придушення інакодумства в СРСР, викриваючи систему каральної психіатрії як інструмент репресій.

Режисер Денис Тарасов зацікавився темою, але запропонований сценарій його не влаштував, він обрав той, де головний персонаж – вільнолюбний фанат західної музики, який поплатився за цей фанатизм. «Після довгих пошуків автора нового сценарію ми домовилися з крутим письменником і сценаристом Симором Гласенком. Він і став автором сценарію фільму «БожеВільні». Ми зробили так, що головному герою стало набагато менше років. І мені одразу стало зрозуміло, як я можу працювати саме з цим віком»². І додає: наш фільм та психлікарня, показана в ньому, є певною метафорою тоталітаризму і самої системи загалом.

1 Зісельс Йосиф. Розсуди мої помисли. К. Дух і Літера. 2021. С. 30.
2 Цареградська Ліза. «У Бога своя математика»: режисер Денис Тарасов і акторка Ірма Вітовська про стрічку «БожеВільні» та її прокат. Суспільне. Культура. 18.11.24.

Отже, на екрані – історія меломана Андрія Довженка, в якого чудова дружина і син шкільного віку. Через любов до забороненої західної рок-музики він потрапляє в закриту психіатричну лікарню. Після перенесених тортур перед Андрієм вибір – співпрацювати з КДБ і повернутися додому чи відстоювати свої принципи та боротися з системою. Він розуміє, як працює система, але обирає спротив.

Треба віддати належне виконавцю головної ролі (а роль, скажемо прямо, – не подарунок): Костянтин Темляк органічно поєднав речі, здавалося, несумісні: його герой – жертва репресій і водночас – незалежна, тверда в переконаннях людина, котра зневажає своїх катів. Він надзвичайно правдиво передає стан людини, що зазнала примусового лікування, його конвульсії внаслідок катувань від медперсоналу дуже правдиві, глядач переживає страх за його життя і ненависть до лікарів, що мордують шкідливими препаратами здорову людину. Крім того, у сценах насильства його партнери настільки увійшли в роль, що актору зламали ніс. Але він пояснив, що до таких випадків ставиться нормально, бо ризику – одна із особливостей акторської роботи.

Відчувається впевнена рука постановника у сценах натуралістичного відтворення моральних і фізичних тортур, які вчиняли наглядачі й медики над здоровими, але безправними людьми. Показав жакливе нутро цієї «обителі», де з людьми чинили так, як лікарі-садисти з фільмів про нацистські концтабори. Поруч зі справді психічно хворими пацієнтами, в палаті Андрія було двоє «політичних» (актори Олег Стефан і Євген Черников), які розповіли молодому чоловікові, що потрапили сюди через неблагонадійність до влади. Саме вони підтримують його після катувань. Пунктиром заявлений ще один непокірний – Рогоза (Андрій Мостренко), що йде проти катів з відкритим забралом, а це – прямий шлях до загибелі. Несподіванкою став у своїй закритій суті «Гамлет» (Дмитро Олійник) – саме він викрав у лікарні й перекинув через паркан важливі документи, які було переправлено на Захід, аби там дізналися, що чинять у закритих спецлікарнях (історія з викраденням документів є однією з сюжетних ліній фільму). В кіно вже стало традицією, що в негідників перевтілюються актори Остап Ступка («лікар» Микола) та Віталій Салій (санітар-садист Козич – цього персонажа один із хворих у затягій боротьбі таки прикінчить). До цього сомну приєднався і дебютант Сергій Кисіль, що створив образ вальяжного і самовпевненого кадебіста (хоча російські актори в аналогічних ролях природніші: на перешкоді в наших – національна ментальність).

У цьому чоловічому фільмі знайшлося місце для жінки: Ірма Вітовська зіграла лікарку Ірину Лахновську, яка тверезо оцінює ситуацію і протиставляється системі: підтримує незаконно ув'язнених у психушці, звісно, ризикуючи своєю посадою і благополуччям. «Мені здається, що ламати систему, коли ти був її апологетом і втрачав щось через неї, чимось жертвував – це більш амплітудний вчинок, ніж людина, яка є продовженням цієї системи, склалася в більш безпечних умовах», – сказала акторка про свою героїню³.

Кадр з фільму «БожеВільні».

За словами творців, цей фільм стане одним із важливих документів епохи, за яким майбутні покоління вивчатимуть історію репресій. Стрічка не лише розповідає про події минулого, вона співзвучна з сучасністю, нагадуючи про важливість боротьби з тоталітаризмом у будь-яких його проявах. Трапилося читати рецензію, де робиться закид, що український фільм, мовляв, не дотягує до рівня «Політ над гніздом зозулі» Мілоша Формана. Такі закиди, по-перше, некоректні, як і саме порівняння. Надто про різне йдеться. А США й СРСР – різні суспільства, і різна міра жорстокості. Відомо, що роман Кена Кізі – не вигадка: у США в психлікарнях мало місце насильство. Але США – країна свободи, тому роман, а потім фільм Формана 1973 року сприяли тому, що підхід до пацієнтів було переглянуто, примусове лікування скасовано. Тобто недолік виправили. В СРСР у цей час, навпаки, розгул насильства тільки почався – і публічної правди ніхто не дозволив би, тривало це насильство аж до розпаду СРСР, коли на поверхню впливали всі злочини каральної системи. Згадані рецензенти байдужі до масштабів злочинів, їх це не цікавить, адже набагато простіше продемонструвати свою «обізнаність» із зарубіжними стрічками і тикнути носом своїх, мовляв, куди вам! Така критика не має під собою ґрунту, далека від аргументованих оцінок.

Знімався фільм до лютого 2022-го, а монтувався вже в укриттях під час повномасштабної війни. До речі, постановник пишається його музикою, що є важливою складовою (західний рок 1970-х), її спеціально написав талановитий композитор Хосейн Мірзаголі. За словами режисера, симфонічний оркестр записувався під час ракетного обстрілу в павільйоні на Лісовій у Києві – жоден із музикантів оркестру не пішов із запису через обстріл.

Стрічка отримала схвальні відгуки від міжнародної аудиторії. Фільм переміг на МКФ у Монреалі у номінаціях: «Найкращий режисер» – Денис Тарасов; «Найкращий актор» – Костянтин Темляк. Спецвідзнака на Варшавському МКФ. На Alexandre Trauner Art/Film Festival у місті Сольнок (Угорщина) художника-постановника фільму Івана Тищенка нагородили премією «За художнє вирішення». Фільм також має нагороди українського кінофестивалю «ПТАХ» у Великій Британії. В українському прокаті фільм показували з 31 жовтня 2024-го, а з 1 січня його можна переглянути на стрімінговій платформі Netflix.

³ Там само.